

Történelem és irodalom Dél-Afrikában

A Dél-afrikai Köztársaság a turistacsalogató brosúrák már-már unalomig használt megfogalmazása szerint szivárványország, ahol Földünk minden kincséből fellelhető valami, a szépségek és értékek minden spektruma képviselve van. S valóban, ha csak a természeti adottságokat vesszük, a sivatagtól az esőerdőig, a homokos tengerparttól a magas hegyekig, a szavanna oroszlánjaitól, zebra- és gnúcsordáitól a bálnáig, fehér cápáig, sőt pingvinekig rengeteg mindenfélét megcsodálhat az ember egy aránylag kis földrajzi térben. S akkor még nem is beszéltünk az ország lakosairól, az őshonos koisanokról, az őket meghódítani jövő bantu nyelvű népekről, az európai gyarmatosítók utódairól, a rabszolga-kereskedelem, a gyémánt- és aranylázak révén ide került emberekről, de a cukornád-ültetvényekre Dél-Ázsiából és Kínából szerződötetett kulikról, vagy a volt portugál gyarmatokról ide menekülőkről. A bevándorlás napjainkban is tömeges, Nyugat-, Kelet-, Közép- s Dél-Afrika tucatnyi országából jönnek az elnyomás elől menekülve, vagy csak a jobb élet reményében. Törvényszerű tehát, hogy az ország történelme és irodalma is ezt a sokféleséget tükrözi vissza. Sokan azt is kétségbe vonják, hogy létezik, létezhet-e egyáltalán közös dél-afrikai történelem és irodalom, vagy csupán e kettő kaleidoszkópja, amelyek forgatásával végtelen variációkban változó képet kapunk. E rövid munkának nem lehet célja, hogy átfogó elemzést próbáljon meg adni e roppant összetett struktúrákról, s azok összefüggéseiről. Szerencsére azonban még a magyar olvasó számára is rendelkezésre állnak olyan feldolgozások, amelyekkel kiteljesíthető a kép.

Igaz, a méltán híres és örökérvényűnek számító Szerb Antal-féle *A világirodalom története* (1941-es eredeti megjelenés) Afrikáról még szinte tudni sem akar, Dél-Afrika pedig csupán mint vég-Afrika szerepel benne, nem is irodalmi, hanem történeti vonatkozásban. Észak-Afrika is csak ókori auktorok (Lucius Apuleius Madaurensis, Tertullianus, Aurelius Augustimis – Hippói Szent Ágoston, a „forróvérű afrikai”) révén van képviseltetve, az őskeresztény irodalom kapcsán. A modern irodalmat taglaló harmadik kötet Afrikát csupán Louis Marie-Julien Viaud (írói nevén Pierre Loti), Arthur Rimbaud, André Gide, John Collier, valamint Leó Frobenius munkássága kapcsán említi mint e szerzők számára inspirációt adó tájat és népeket.¹ Annak ellenére maradt ki Afrika a panorámából, hogy az első jelentős dél-afrikai regény, az 1883-as *The Story of an African Farm*² szerzője, Olive Schreiner egyik 1897-ben megjelent novelláját (*Three Dreams in a Desert*) nálunk a *Nő és a Társadalom* című folyóirat 1907-ben *Álmok a sivatagban* címmel kö-

¹ SZERB Antal, *A világirodalom története* (Budapest: Magvető Kiadó, 1996).

² Olive Schreiner, egy Dél-Afrikában működő német misszionárius radikális liberális, feminista lányának regénye az első kiadáskor, 1883-ban még Ralph Iron álnéven jelent meg. Az író a későbbiekben politikai vitairatokat, allegorikus történeteket, regényeket, elbeszéléseket is publikált.

zölte, fenti regénye pedig 1942-ben *Afrikában történt* címmel jelent meg Nagypál István fordításában. Schreiner művei – érthetően – soha nem váltak tömegek olvasmányává. Nem így Rider Haggard, az Angliában született, de hosszú ideig Dél-Afrikában élő, s témái java részét is ott megtaláló sikerszerző „világmegváltásközi szünetekre kiválóan alkalmas” művei. Leghíresebb regénye, a *King Solomon’s Mines* 1886-ban jelent meg, magyarul pedig tíz évvel később, 1896-ban vehették kezükbe az olvasók Fái Béla fordításában *Salamon király kincse* címmel. Az utóbbi évszázadban Haggard sok más munkája is megjelent magyarul.³ Nem volt ilyen szerencsés a korszak egy másik meghatározó írója, Douglas Blackburn, pedig sokan Schreiner méltó íróársának tartják ma is. A született angol Transvaalban telepedett le, s így vált „a független búr köztársaság krónikásává”. Mára az angol nyelvű világban is az „elfelejtett irodalom” kategóriájába sorolódik.⁴

A két világháború közötti angol nyelvű dél-afrikai irodalom legnépszerűbb alakja Sarah Gertrude Millin volt. Legnépszerűbb regénye 1924-ben jelent meg *God’s Step-Children (Isten mostoha gyermekei)* címmel, amelyben hitet tett az emberi „fajok” alá-fölé rendeltségének célszerűségéről és igazságosságáról, a „fajok” keveredésének tragikus voltáról. Későbbi munkáiban legtöbbit a „színesek”, a dél-afrikai mulattok helyzetével foglalkozott. Előítéletessége akkoriban bevett dolognak számított, írói karrierjét nem befolyásolta, nem csupán Dél-Afrikában, de Nagy Britanniában is sikeres volt, az Egyesült Államokban pedig többször is kiadták e munkáját. A Litvániában született Millin sokáig Jan Smuts, búr tábornokból⁵ lett mérsékeltebb dél-afrikai politikus hívének számított, később azonban a nyílt faji megkülönböztetés apológétájává vált. Két évvel halála előtt, 1966-ban jelent meg *A fehér afrikaiak is emberek (White Africans are Also People)* címmel egy általa szerkesztett és jórészt általa is írt munkája, amely Lord Salisbury egykori brit miniszterelnök (és imperialista gyarmatosító) és Sir Roland Welensky, Rhodesia és Nyaszaföld föderációjának utolsó miniszterelnöke feldicséréséről, Harold Macmillan és Harold Wilson kortárs brit miniszterelnökök („a Brit Birodalom sírásói”) ócsárlásáról szólt, nem is nyerte el kritikusi tetszését.⁶

Az angol nyelvű dél-afrikai irodalom következő generációja már jól ismert hazánkban is. Alan Paton (1903–1988) író és apartheid-ellenes aktivista regénye, *Ha eljön a hajnal (Cry, the beloved country)* 1948-ban jelent meg, 1951-ben pedig a Túr-

³ A *Salamon király kincse* 1983-ban F. Nagy Piroska fordításában újra megjelent a Móra Kiadónál, majd képregény formában 2015-ben adták ki. 1888 és 1942 között Haggard roppant népszerűségnek számított hazánkban is, közel negyven munkája jelent meg nálunk, regények, néhányuk műfaját azonban „afrikai regényként” határozta meg a kiadó.

⁴ 2017-ben jelent meg Blackburn 1899-ben írt novellája, a *Prinsloo of Prinsloosdorp: A Tale of Transvaal Officialdom; Being Incidents in the Life of a Transvaal Official, as Told by His Son-in-Law* reprint kiadásban.

⁵ Jan Smutsról lásd: Búr Gábor, „Jan Christian Smuts: egy »tiszteltetbeli« közép-európai Dél-Afrikából”, in *Közép-európai arcképcsarnok: 20. század*, szerk. Lukács István és Majoros István, 35–50 (Budapest: ELTE BTK, Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2018).

⁶ „The Royal African Society: Reviewed Work: White Africans Are Also People by S. G. Millin”, *African Affairs* 66, no. 263. (1967): 174.

kevéen született Korda Zoltán (Korda Sándor fivére) rendezett filmet belőle. Magyarul – egyebek mellett – Paton 1953-ban írt *Már késő...* (*Too Late the Phalarope*) című kötete is olvasható, amely 1959-ben jelent meg Budapesten a Magyar Helikon Kiadónál. A regény főhőse Pieter van Vlaanderen, akinek karaktere jól beleillett a kor sematikus, ideológiával túlpakolt világlátásába. A magyar kiadás fülszövege a következő volt:

Fiatal búr rendőrtiszt tragédiáját mondja el a lélekábrázolás finom eszközeivel. A kiváló férfi bűne mindössze annyi, hogy a vallási bigottéria és a szinte börtönlétkört teremtő gyarmatos illemkódex szabályairól se kitörni nem tud, se betartani nem tudja azokat. Kétségbeesésében tiltott gyümölcsöt kíván meg: egy néger lányt. Ezért pusztítja el őt és családját morálisan és egzisztenciálisan is a gyarmati uralmának végóráit elő rend.⁷

Alan Paton halála után a Johannesburgban megjelenő tekintélyes lap, a *Sunday Times* Alan Paton-díjat alapított szépirodalmi alkotások elismerésére, amely díjjal 2015-ig 75 ezer, attól fogva 100 ezer Rand pénzjutalom is jár. A díjat 1989 óta rendszerint az előző év legkiemelkedőbb életrajzi munkájának ítélik. 2006-ban Thabo Mbeki, akkori dél-afrikai elnök Patont az előadóművészeknek, irodalmároknak, újságíróknak és sportolóknak adható legmagasabb díjjal, az Order of Ikhamanga arany fokozatával tüntette ki. A posztumusz díjat Paton leszármazottai vehették át.⁸ Andre Brink angol és afrikánsz nyelven publikáló író és Donato Francisco Mattera (nagyapja olasz volt, ő maga „színesnek” számított) költő is ugyanekkor vehették át a kitüntetést. A legnagyobb számban természetesen sportolóknak, majd zenészeknek odaítélt díjat az idők folyamán az írók közül Olive Schreiner, Nadine Gordimer, Bessie Head, Archibald Campbell Jordan, Alex La Guma és Benedict Wallet Vilakazi is megkapták. Igencsak eklektikus névsor ez, mivel a történelem, s még inkább a politika erősen beleszólt a díjazandók kiválasztásába. A közös nevező az apartheid rendszer elleni aktív szerepvállalás volt, az irodalmi tevékenység megítélésében is ez volt a fő szempont.

A fenti névsorból kiemelkedik Dél-Afrika első irodalmi Nobel-díjasa, Nadine Gordimer (1923–2014), egyike a mindössze tizenöt nőnek, akik ezt a legrangosabb irodalmi kitüntetést megkapták. Gordimer már az 1970-es évektől sorra nyerte a rangos irodalmi díjakat (az elsőt már 1961-ben Nagy-Britanniában), a nyugati egyetemek pedig sorban álltak, hogy díszdoktori címmel jutalmazzák. (1981-ben a Leuven-i Katolikus Egyetem volt az első, amely munkásságát ily módon is elismerte.) Történt ez akkor, amikor a világ jórészenek még semmi különösebb baja nem volt a Dél-Afrikában meghonosodott rendszerrel. A Schreinerhez hasonlóan szintén litvániai zsidó felmenőkkel rendelkező Gordimernek már

⁷ Alan PATON, *Már késő...*, ford. PAPP Elemér (Budapest: Magyar Helikon Kiadó, 1959).

⁸ Sholain GOVENDER, „South Africa honours 27 outstanding citizens”, Sep 28, 2006, <https://www.iol.co.za/travel/south-africa/south-africa-honours-27-outstanding-citizens-295431>.

tizennégy éves korában megjelent az első írása, 1949 és 2013 között szinte minden évben új regénnyel vagy novellával jelentkezett. Finom iróniával szemléltette a faji megkülönböztetés politikájának elnyomottra és elnyomóra egyaránt lealacsonyító voltát. Életvitelével tudatosan áthágta a rigorózus szabályokat, ezért többször is publikálási tilalommal sújtották. Műveit több mint harminc nyelvre fordították. Magyarul viszonylag későn, 1976-ban jelent meg az első műve, a *Livingstone bajtársai* (*Livingstone's Companions*), ezek után viszont sorra fordították munkáit, könyvei mellett novelláit is. E művek a *Huszedik századi dekameron* című szépirodalmi válogatásban, az *Égtájak* sorozatban, a *Nagyvilág* irodalmi folyóiratban, a *Rakéta Regényújságban* és a *Valóság* folyóiratban láttak napvilágot. Sok más országhoz hasonlóan nálunk is ő vált az elmúlt évszázad legtöbbet fordított dél-afrikai írójává. Az olvasóközönség jórészt rajta keresztül kapott bepillantást Dél-Afrika történelmébe és mindennapjaiba. Érdekes, hogy éppen akkor, amikor 1991-ben első dél-afrikai íróként irodalmi Nobel-díjat kapott, akkor semmi nem jelent meg tőle itthon. Magyarország is a rendszerváltás nehézségeit nyögte, de a díjat sem egy konkrét művére, hanem életművére kapta. Az irodalmi Nobel-díj odaítélői persze egész Dél-Afrikának üzentek, a nemzetközi szankciókba addigra belefáradt országot bátorítani akarták a változtatásokra. A díjátadón mondott beszédében Gordimer a kafei hagyományok továbbvitelének fontosságát hangsúlyozta.⁹ S valóban, kortársai közül senki sem értette nála jobban, miért is van szüksége Dél-Afrikában is a törvény kapujának örre, ha az mindig, mindenki előtt nyitva áll.¹⁰

A fent említett koszorús költők és írók sorában senki sincsen, aki Gordimer formátumát akárcsak megközelítené. Bessie Head (1937–1986), a „morálisan didaktikus” író nő bekerült az először 1992-ben Londonban kiadott (majd többször is újra megjelentetett, s a továbbiakban újabb nevet tartalmazó kötettel kiegészített) *Afrika lányai* (*Daughters of Africa*) antológiába, amely az ókori Egyiptomtól napjainkig mintegy kétszáz afrikai író nő munkáit tartalmazza.¹¹ Leginkább azonban arról nevezetes, hogy dél-afrikai születése ellenére is Botswana legnagyobb író nőjeként tisztelik, ahová a dél-afrikai hatóságok 1966-ban útlevelét elkobozva kitoloncolták.¹²

Archibald Campbell Jordan (1906–1968) írói munkássága mellett elsősorban irodalomtörténettel foglalkozott, úttörő szerepe volt a kosza történelem, az irodalom, tágabb értelemben a kultúra feledésnek indult emlékei megőrzésében. Élete

⁹ „Nadine Gordimer's speech at the Nobel Banquet, December 10”, 1991, hozzáférés: 2020.10.31, <https://www.nobelprize.org/prizes/literature/1991/gordimer/speech/>.

¹⁰ Kafka *A törvény kapujában* című elbeszélését *A per* című regénye részeként írta. Lásd: Franz KAFKA, *A per*, ford. GYÖRFFY Miklós (Budapest: Ikon Kiadó, 1995).

¹¹ *Daughters of Africa: An International Anthology of Words and Writings by Women of African Descent from the Ancient Egyptian to the Present*, ed. Margaret Busby (London: Jonathan Cape, 1992).

¹² Bessie Head már születésével is törvényt szegett, hiszen gazdag fehér családból való anyja ismeretlen színesbőrű férfitől esett teherbe, s a törvények a „fajok között” a házasságon kívüli nemi kapcsolatot tiltották. Később már a házasság is tilossá vált.

meghatározó részét egyetemi oktatóként az Egyesült Államokban töltötte, írásai ezért angolul jelentek meg. Nem így a költő Benedict Waller Vilakazi (1906–1947), az első fekete dél-afrikai, aki PhD-fokozatot szerzett, s aki verseit zulu nyelven írta. A kitüntetettek sorát Alex La Guma (1924–1985) zárja, aki 1956-ban együtt ült a vádlottak padján Nelson Mandelával a „nagy hazaárulási perben”. Ezt követően kezdett írni, munkái – politikai okokból, valamint azért, mivel 1966-tól száműzetésben élt – nem Dél-Afrikában, hanem Ibadanban, Londonban, Kelet-Berlinben és Moszkvában jelentek meg. Utóbbi városban 1978-ban az *Utazás a Szovjetunióban* (*A Soviet Journey*) látott napvilágot, amelyet az 1960-as, 1970-es években, elsősorban az 1975-ben tett hathetes utazása ihlettek, amely teljesen magával ragadta a szerzőt. E sorok írója a megjelenés évére harmadéves leningrádi egyetemistaként már alaposan beutazta az országot, ahol a zsákutcás fejlődés az élet minden szegmensében érezte hatását, az ideológia kiüresedett, a gazdaság nem működött, a boltok üresek voltak, az életminőség csökkent. La Guma azonban mindezt nem vette észre, lelkendező könyvet írt személyes élményeiről, a legterjedelmesebb beszámolót, amit afrikai ember valaha is írt a Szovjetunióról. Igyekezete, hogy csak a szépet vegye észre, a moszkvai elvtársak tetszését is megnyerte, különben nem jelentették volna meg munkáját angol nyelven, a *Benyomások a SZU-ról* (*Impressions of the USSR*) sorozatban, a tekintélyes Progresz Kiadónál, amely V. I. Lenin műveit is kiadta.¹³ Az afrikai diaszpóra és a politikai spektrum bal széle Hemingway nyomdokain haladó íróként ünnepelte, „aki a 20. század egyik legnagyobb úti beszámolóját írta.”¹⁴ Az elfogulatlan olvasóktól viszont sok vitriolos kritikát kapott a szerző. Még életében, de jóval halála után is gúnyolták találkozását „Lenin apóval”. 2017-ben Londonban újra megjelentették a könyvet, „kritikai és annotált” kiadásban, ami többek között hatvanoldalas bevezetést jelent.¹⁵ Ennek a *Back in the USSR* lépésnek részben az ad értelmet, hogy a munka bepillantást enged a hidegháború idején a szovjetek által kevés beengedett személy egyikének benyomásaiba, még akkor is, ha azok ab ovo elfogultak voltak. S egyben kísérlet arra is, hogy a „liberális nyafogásoktól”, értsd az elfogulatlan kritika nyomán támadó ellenérzésektől megszabadítsa a szerzőt és könyvét. Mivel La Guma neve örökre beíródott a dél-afrikai szabadsághősök sorába, sokan vannak, akik hasonló formátumú irodalmi babérokkal is szeretnék felékesíteni. Akárhogy is van, az bátran kijelenthető, hogy a történelem és irodalom találkozásakor a „mélyen tisztelt és lelkes afrikai elvtárs” esetében az utóbbi húzta a rövidebbet. La Guma irodalmi jelentősége ennek ellenére vitathatatlan, s nem véletlen, hogy

¹³ Alex La GUMA, *A Soviet Journey* (Moscow: Progress Publishers, 1978).

¹⁴ Christopher J. LEE, „*A Soviet Journey: A Critical Annotated Edition: Review*”, hozzáférés: 2020.10.31, <https://www.amazon.com/Soviet-Journey-Critical-Annotated-Africana/dp/1498536026>.

¹⁵ Alex La GUMA, *A Soviet Journey: A Critical Annotated Edition*, Critical Africana Studies (London: Lexington Books, 2017), 284.

John Maxwell Coetzee egyik korai, 1973-ban megjelent írása éppen vele foglalkozik, *Alex La Guma és a dél-afrikai író felelőssége* címmel.¹⁶

Az angol nyelvű dél-afrikai irodalom második megkoronázására éppen Coetzee révén került sor, amikor 2003-ban irodalmi Nobel-díjat kapott. Gordimertől eltérően Coetzee nem teljes életművére, hanem az 1980-ban megjelent *A barbárokra várva* (*Waiting for the Barbarians*) című regényére kapta a díjat. John Maxwell Coetzee 1940-ben született Fokvárosban. A család felmenői tősgyökeres fokföldieknek számítottak, s nem téved, aki a kereszt- és családnévei alapján némi ellentmondást vél felfedezni. A Coetzee név ugyanis tipikusan afrikáner (búr) eredetre vall, míg utónevei tipikusan angolok. A család otthon főként az angol nyelvet használta, Coetzee is ezen a nyelven írt és ír, így lett belőle „anyanyelv nélküli” író. Ez volt az egyik oka annak a sokszor furcsa, fanyalgó reakciónak, amivel az író hazájában fogadták a díjat. A másik ok a politikai ellenoldal szemében volt szálla, azt feltételezve, hogy Coetzee a barbárokat az afrikai feketékkel azonosította. Ez azonban távol állt a valóságtól, a szerző egy Alexandriában élt görög költő azonos című verséből, valamint az olasz író, Dino Buzzati egy 1940-ben megjelent regényéből (*Tatársivatag, Il deserto dei Tartari*) vette az ihletet. További érv volt Coetzee ellen, hogy ő volt a „nem-dél-afrikai dél-afrikai író”, hiszen a díj odaítélésekor már több évtizede külföldön élt. Fekete, fehér vagy félvér íróársaitól eltérően nem a hatalom kényszerítette távozásra. 1962-ben azért költözött Londonba, mivel az IBM ottani leányvállalatánál programozói állást kapott. 1965-ben az USA-ba költözött, ahol három évvel később állandó tartózkodási engedélyért folyamodott, amit a vietnámi háború elleni tiltakozó mozgalomban való aktív szerepvállalása miatt utasítottak el. 1972-ben visszatért Fokvárosba, s az ottani egyetemen tanított irodalmat, 1984-től professzorként. Ezután több amerikai egyetem következett, majd 2002-ben nyugdíjba vonult, s Ausztráliában telepedett le, ahol négy évvel később állampolgárságot is kapott.¹⁷

Valójában azonban Coetzee igazi dél-afrikai író, aki saját identitását egy 1988-ban publikált esszékötetben (*White Writing: On the Culture of Letters in South Africa*) valahol Európa és Afrika között határozta meg („»white writing« no longer European, not yet African”).¹⁸ Mondanivalója ugyanakkor univerzális, sőt kortól is független. Írásai egytől egyig történelmi, még akkor is, ha a „történelem” Coetzee esetében hol a valóságot, hol a hagyományt, hol azok idealizált vágyképét jelentik.¹⁹ *A barbárokra várva* című regénye akár az 1970-es évek Dél-Afrikájába is képzelhető, de térben és időben függetlenül lényegében minden, birodalmi

¹⁶ John Maxwell COETZEE, „Alex La Guma and the Responsibilities of the South African Writer”, *New African Literature and the Arts* 3 (1973): 116–124.

¹⁷ „JM Coetzee takes Aussie citizenship”, *World*, 6 March 2006, <https://www.abc.net.au/news/2006-03-06/coetzee-takes-aust-citizenship/812406>.

¹⁸ Sally MATTHEWS, „Becoming African: Debating post-apartheid white South African identities”, *African Identities* 9, no. 1. (2011): 1–17.

¹⁹ David ATTWELL, „The Problem of History in the Fiction of J. M. Coetzee”, *Poetics Today* 11, no. 3. (1990): 579–615.

babérokra pályázó államra is érvényes az üzenete, hiszen mindig voltak, s látjuk, hogy ma is vannak olyan kormányok, amelyek mások démonizálásából és közellenségévé nyilvánításából szeretnének maguknak politikai tőkét kovácsolni. S ez a mondanivaló mindaddig aktuális marad, amíg lesznek olyanok, akik nem az emberi szabadság kiteljesedésében, hanem az erős és mindenható államban hisznek, hiszen az erősnél mindig van még erősebb, a mindenhatónál még mindenhatóbb. S az eredmény Coetzee szavaival: „Valahol mindig vernek egy gyereket.”²⁰ Nem nehéz ebből levezetni: egyszer csak törvényszerűen vetődik fel a kérdés, ki is a barbár valójában. Az ilyen szellemi gyúanyag hazai megjelenését a posványos késő Kádár-kor már nem volt képes megakadályozni. *A barbárokra várva* már 1987-ben megjelent az Európa Könyvkiadó gondozásában, fordítója Sebestyén Éva volt. A kötet az irodalmi Nobel-díj 2003-as odaítélése után a pécsi Art Nouveau Kiadó révén példamutatóan gyorsan újra megjelent. Még abban az évben ugyanez a kiadó megjelentette a *Michael K élete és kora (Life & Times of Michael K)* és *A semmi szívében (In the Heart of the Country)* című regényeket, 2004 és 2008 között pedig minden évben volt egy újabb Coetzee-kiadás a palettán. Az Európa és a Helikon kiadók 2013-ban és 2014-ben újabb két kötettel járultak hozzá az életmű hazai népszerűsítéséhez. 2019-ben az Athenaeum Kiadó újra kiadta *A barbárokra várva* című regényt, amelyhez az utószót Gyuris Kata írta.²¹ Feltételezhetően a Johnny Depp főszereplésével készült megfilmesítés adta az apropót, ám a filmet a mai napig nem mutatták be nálunk. Amilyen frissnek bizonyult a Coetzee-művek kiadása itthon, a méltatás és értékelés olyan későn jött, mintha intellektuálisan sokszor tényleg „fatantusszal” működnénk. Vallasek Júlia, Kolozsváron élő irodalomtörténész, irodalomkritikus és műfordító a 20. századi erdélyi magyar irodalom kutatója 2011-ben tett némi kitérőt, s a *Holmi* irodalmi folyóiratban *A kegyetlenség hangjai, a gondoskodás csöndje* címmel elemezte Coetzee regényeit.²² Az ELTE akkori doktorandusza, Gyuris Kata pedig 2014-ben és 2015-ben jelentkezett két kiváló tanulmánnyal, az elsőben Coetzee *Szégyen* című regényének aktualitását boncolgatta, a másodikban már a teljes életműről és jelentőségéről értekezett.²³

A dél-afrikai angol nyelvű irodalom a nyelvészek számára is bőven kínál kutatási lehetőségeket. Ha régebben az itteni (és az új-zélandi) angolt tartották az anyaországihoz legközelebb állónak, akkor mára afrikánsz, koiszán, s napjainkban leginkább a bantu eredetű jövevényszavak gazdagítják, s egyben távolítják a brit angoltól. Ennek a mára már nagy hagyományokkal rendelkező és pezsgő iro-

²⁰ John Maxwell COETZEE, *A barbárokra várva*, ford. SEBESTYÉN Éva (Pécs: Art Nouveau, 2003).

²¹ John Maxwell COETZEE, *A barbárokra várva*, ford. SZIEBERTH Ádám (Budapest: Athenaeum Kiadó, 2019).

²² VALLASEK Júlia, „A kegyetlenség hangjai, a gondoskodás csöndje”, *Holmi* 23, 10. sz. (2011): 1285–1295.

²³ GYURIS Kata, „A kontinens-allegória J. M. Coetzee Szégyen c. regényének aktualitása”, *AHU MATT*, 2014, 1–12. No. 000.000.719, <http://www.afrikatudastar.hu/HU/magyar-afrika-tudas-tar/item/231-a-kontinens-allegoria-j-m-coetzee-szegyen-c-regenyenek-aktualitasa-gyuris-kata>; GYURIS Kata, „»Minden csak allegória«: J. M. Coetzee életművéről és jelentőségéről”, *Forrás* 47, 2. sz. (2015): 88–97.

dalmi életnek akárcsak felsorolásszerű összefoglalására vállalkozni is lehetetlen-ség, mindig sokkal többen maradnak ki belőle, mint ahányan bekerülnek. Még inkább ez a helyzet a nem angol nyelvű dél-afrikai irodalommal. Már az is sokatmondó, hogy az országnak tizenegy hivatalos nyelve van, kilenc afrikai, az ún. bantu nyelvekhez tartozó ndebele, pedi, szotó, swati, konga, csvána, venda, kosza és zulu, valamint két európai gyökerű, az afrikánsz (régebben afrikaans)²⁴ és az angol. Ezzel Dél-Afrika Zimbabwe és India után a legtöbb hivatalos nyelvvel rendelkező ország Földünkön.²⁵ Ezen felül az ország 1996-ban elfogadott alkotmánya előírja az eredeti őslakosok nyelveinek, a khoi, nama és szán támogatását és használatának elősegítését, valamint további nyolc nyelv, a német, a görög, a gudzsaráti, a hindi, a portugál, a tamil, a telegu és az urdu védelmét, az arab, a héber a szanszkrit és más nyelvek vallási célokból való megőrzését.²⁶ S ezzel még nem is vettük számba az országban beszélt összes nyelvet, hiszen legalább harmincöt nyelvet kellene felsorolnunk. A „nyelvében él a nemzet” elv alapján ez megannyi saját történelmet és irodalmat feltételez, még akkor is, ha Dél-Afrika, s tágabban a szubszaharai-Afrika esetében nem igazán beszélhetünk nemzetekről. Érdekes viszont a párhuzam, ahogy a megkésettiséggel bajlódó Közép- és Kelet-Európában az irodalomnak kitüntetett szerepe volt a nemzeti ébredésben, úgy az afrikai kontinensen, különösen Dél-Afrikában nagy szerepe van és lesz az irodalomnak a közös identitás megteremtésében. (A 20. század végén voltak olyan várakozások, melyek szerint a sport, mindenekelőtt a futball lesz a nemzetek kovásza szerte Afrikában, mára azonban világos, hogy a lábsport, legyen bármilyen népszerű, nem képes nemzeti identitást kreálni.) A kép tehát nagyon összetett, nincs is olyan ember, akinek teljes ismerete lenne a címben megjelölt témáról, hiszen ehhez nyelvek tucatjait kellene ismernie. Nem véletlen, hogy még az átfogó igénnyel íródott munkák is csak egy-egy szeletét tudják vagy akarják taglalni, jó példa erre a 2012-ben megjelent *The Cambridge History of South African Literature*, amely több mint negyven (!) szerző munkája.²⁷ A 896 oldal így is csak arra volt elegendő, hogy néhány kivételtől eltekintve a tizenegy hivatalos nyelven megjelent irodalmi műveket elemezze és értékelje. Amilyen óriási munka volt a kötet összeállítása, olyan kevés visszhangja lett a nemzetközi térben. A nem túl számos recenziók egyike az Indiana University Press által kiadott *Research in African Literatures* folyóiratban jelent meg 2013-ban. A recenzens, Abdul Bemath láthatóan még a tartalomjegyzék végigolvasásáig sem jutott el, különben nem állított volna rövid, de semmi

²⁴ FODOR István, *A világ nyelvei* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1999), 125.

²⁵ John MISACHI, *Countries With the Most Official Languages*, hozzáférés: 2020.10.31, <https://www.worldatlas.com/articles/which-country-has-the-highest-number-of-official-languages-in-the-world.html>.

²⁶ „1. fejezet, 6. paragrafus: Nyelvek”, *A Dél-Afrikai Köztársaság Alkotmánya*, hozzáférés: 2020.10.31, <https://www.justice.gov.za/legislation/constitution/SACConstitution-web-eng.pdf>.

²⁷ *The Cambridge History of South African Literature*, eds. David ATTWELL and Derek ATTRIDGE (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

velőset nem tartalmazó írásában olyat, hogy „a könyv a dél-afrikai irodalomról szól, a kezdetektől napjainkig, amit az ország mind a kilenc nyelvén írtak”.²⁸

Ahogy a dél-afrikai történelmet, úgy az irodalmat is kisajátították maguknak egészen sokáig az ország fehér lakosai, fittyet hányva arra a régi evidenciára, hogy az írásbeliséget nélkülöző népek is rendelkeznek saját történelemmel és irodalommal. A hivatalos álláspont egészen az 1990-es évek elejéig az volt, hogy minden lényeges az első holland telepesek megérkezésével kezdődött 1652-ben, ami előtte volt, az pusztán kuriózum, holt fa, amelynek nincsenek a mába nyúló hajtásai. Ez azonban nem igaz. Még a mára kihalt nyelveknek is maradtak fent emlékei, hiszen az európai telepesek, hittérítők, gyarmati tisztségviselők némelyike lejegyezte a beszélőiktől hallott történeteket. A Fokvárosi Egyetem könyvtárában, a Bleek és Lloyd gyűjtemény tizenháromezer oldalnyi szöveget őriz a viktoriánus korból, amelyek a mára már kihalt IXam és a még mintegy 15 ezer fő által beszélt !Kung nyelven (mindkét nyelv a koisan nyelvekhez tartozik) íródtak, párhuzamos angol fordítással.²⁹ Az új Dél-Afrika címerében is egy, ebből a gyűjteményből vett kifejezés szerepel: !ke e: |xarra ||ke. Ez IXam nyelven íródott a 19. században, s a betűk melletti jelek a különböző csettintő hangokat is visszaadja a korabeli ortográfiának megfelelően, jelentése: egység a sokféleségben.³⁰

A történelem és az irodalom kisajátításának korábbi gyakorlata az ellenkező oldalról is sántított, hiszen az európaiak nem hoztak magukkal saját történelmet, még kevésbé saját irodalmat megérkezésük pillanatában. Még a 17. századi hollandból lassan önálló nyelvvé fejlődött afrikánsz esetében is elmondható, hogy közel másfél évszázad kellett, míg megszületett ezen a nyelven az első versike. Addig is írtak a telepesek, de leginkább beszámolókat (VOC Daghregister) az anyaországba, ezt viszont napi rendszerességgel az érkezésük utáni pillanattól. A feljegyzések azonban sok tájleírást, úti beszámolót, személyes hangvételű írásokat is tartalmaztak, amelyeket már joggal sorolhatunk a szépirodalom kategóriájába. Ezek az írások azonban holland nyelven íródtak, az írástudók java része az anyaországban kapott képzést, ügyeltek arra, hogy kifinomult holland nyelven, s nem a parasztnak titulált búrok bárdolatlan nyelvét használják.³¹ Nem véletlen, hogy az első afrikánsz nyelven íródott szöveg 1795-ben keletkezett, amikor a Holland Kelet-indiai Társaság tönkrement, s fokföldi gyarmatát a britek próbál-

²⁸ Abdul BEMATH, „The Cambridge History of South African Literature. Book review”, *Research in African Literatures* 44, no. 3. (2013): 190–191.

²⁹ A Bleek- és Lloyd-gyűjtemény a német Wilhelm Bleekről és angol sógornőjéről, Lucy Lloydról kapta nevét, akik 1870 és 1884 között 150 jegyzetfüzetnyi anyagot jegyeztek le Fokváros környékén. A gyűjteményt mára nagyobbrészt digitalizálták, s a világhálón elérhetővé tették: <http://lloydbleek-collection.cs.uct.ac.za/index.html>.

³⁰ Benjamin SMITH, J. D. LEWIS-WILLIAMS, Geoffrey BLUNDELL and Christopher CHIPPINDALE, „Archaeology and symbolism in the new South African coat of arms”, *Antiquity* 74, iss. 285. (2000): 467–468.

³¹ Hedley TWIDLE, „Writing the Company: From VOC Daghregister to Sleight’s Eiland”, *South African Historical Journal* 65, iss. 1. (2013) [Archive Special Issue]: 125–152.

ták megkaparintani. A nyelv és az irodalom így vált fontos szereplőjévé a búrok önállósodási törekvéseinek. Ennek ellenére az 1870-es évek közepéig nem beszélhetünk egységes afrikánsz nyelvről, amikor Stephanus Jacobus du Toit tiszteletes megalapította az „Igazi Afrikánerek Társaságát” (Genootskap van Regte Afrikaners), amelyből később a Fokföldön roppant befolyásos búr párt, az Afrikanebond nőtt ki. Du Toit 1876-ban elindította az első afrikánsz nyelvű folyóiratot is, *Die Afrikaanse Patriot* néven. Havilapnak indult, de hamarosan hetilappá vált, a kezdeti ötven előfizetés három év alatt meghatvanszorozódott. A hírek és tudósítások mellett kezdettől közölt prózát és verseket is. A kezdeti eredmények az afrikánsz nyelv népszerűsítésére azonban szerények voltak, a református egyház színódusa megtiltotta, hogy a gyerekek afrikánsz nyelvű szövegeket olvassanak, mivel az afrikánsz „csak a műveletlen félvéreknek való”, nem más, mint a holland „konyhanyelve”.³² Csak a második angol-búr háborúban (1899–1902) elszenvedett búr vereség, s az azt követő anglicizációs próbálkozások elleni tiltakozások gyorsították fel az afrikánsz nyelv térnyerését. Az iskolákban 1914-ben, a dél-afrikai holland református egyházban 1919-től váltotta fel a hollandot, de csak 1925-ben lett az angol mellett a Dél-afrikai Unió hivatalos nyelve. (Azért 1961-ig, a Dél-afrikai Unió kilépéséig a Nemzetközösségből a hollandot is megtűrték, ez volt az ország kvázi harmadik hivatalos nyelve.) Mivel a holland és az afrikánsz szókészlete nagyjából kilencven százalékban azonos (utóbbinak sokkal egyszerűbb azonban a nyelvtana, s nincsenek nemek), így a teljes Biblia-fordításra is meglepően sokáig kellett várni, csak 1933-ban fejeződött be a munka. Az afrikánsz irodalomról tehát elmondható, hogy lényegében a 20. század fenoménja. Ennek ellenére napjainkban is jelennek meg komoly kiadónál komoly szerzők művei olyan beszédes címmel, mint a nagy nemzetközi tekintélynek örvendő Stellenboschi professzor, John Christoffel Kannemeyer *Az afrikánsz irodalom 1652–2004 (Die Afrikaanse Literatuur 1652–2004)* című műve.³³

A négy dél-afrikai brit gyarmatból 1910-ben közös domínium lett. A búrok és a britek közötti ellentétek fokozatosan aktualitásukat veszítették, így az afrikánsz nyelvű irodalom is új témát keresett magának. A két világháború között sokan meg is találták ezt a faji elnyomás képében. Az új generáció egyik jeles képviselője Mattheus Uys Krige volt, aki a spanyol polgárháborúban is részt vett a köztársaságiak oldalán, s verseivel és egyéb írásaival idejekorán felhívta a faszizmus rémtetteire a figyelmet. Nagyon sokat fordított francia, spanyol és olasz nyelvekből, hozzájárulva az afrikánsz irodalom szélesebb nemzetközi beágyazódásához. Már az 1930-as években is sokat bírálta a nem fehér lakossággal szemben tanúsított bánásmódot hazájában, s ez a kritikai hangvétel csak felerősödött 1948 után, amikor a búrok által dominált Nemzeti Párt került hatalomra, s első dolga volt az

³² Pieter Jacobus FOURIE, *Media Studies: Media history, media and society*, Vol. 1 (Cape Town: Juta and Company Ltd, 2007), 34.

³³ John Christoffel KANNEMEYER, *Die Afrikaanse literatuur: 1652–2004* (Kapaastad–Pretoria: Human & Rousseau Publishers Place, 2005), 799.

addig liberálisabbnak tartott Fokföldön a félvéreket megfosztani szavazati joguktól. A továbbiakban a párt intézményesítette a szegregációt és faji elnyomást, amelynek ideológiát gyártott. Ez volt az apartheid, egy olyan afrikánsz szó, amelyet később az egész világ megtanult.³⁴

Az ún. „Dertigers”, azaz a harmincas évek afrikánsz nyelvű íróinak és költőinek csoportjához Krige mellett a Louw-fivérek, William és Nicolaas, Izak du Plessis, Elisabeth Eybers (az első költőnő, aki afrikánsz nyelvű verseivel világhírnévre tett szert), Christiaan van den Heever, s további alkotók tartoztak. Közös törekvésük volt, hogy az irodalmi professzionizmus keretein belül a nép által beszélt (spreektaal) nyelvhez közelítsék verseiket, prózájukat. A hatvanas évek generációja a „Die Sestigers” kulcsfigurái André Brink, Ingrid Jonker, Etienne Leroux és Breyten Breytenbach voltak. Az afrikánsz irodalomban meghatározó két generáció egyaránt vallotta, hogy a nyelv, amelyen alkotnak, hidat képez Európa és Afrika között. Az a tény, hogy sokan az apartheid ellen fordultak, nem mentette meg a nyelvet attól, hogy 1994 után marginalizálódjon, először a közigazgatásból, majd az élet egyre több területéről kiszoruljon. Még azokon az egyetemeken, amelyek eredetileg afrikánsz nyelvűek voltak, például a Stellenbosch-i Egyetemen (Universiteit Stellenbosch), ahol azóta, hogy 1918-ban egyetemi rangra emelték hat dél-afrikai miniszterelnök (mind fehér) is tanult, 2014-ben az angol nyelvet egyenrangúsították (a kosztát pedig elfogadott nyelvvé tették). A 2017-ig életbe léptetett változtatások, amelyek során 2016-tól az előadások többségét már nem afrikánsz nyelven tartották, nem elégtették ki a fekete diákokat, tovább akcióztak a nyelv teljes visszaszorításáért. A dél-afrikai legfelsőbb bíróságig is eljutott a kérdés, ahol 2019 olyan döntés született, mely szerint „az afrikánsz korábbi előjogai kizáró akadályt jelentettek különösen a fekete hallgatók számára”.³⁵ A folyamat igazi vesztesei nem is a fehér hallgatók, hiszen körükben szinte természetes az angol-afrikánsz kétnyelvűség, hanem a „színesek”, azaz félvérek, akik sokszor elégtelen angoltudással kerülnek ki az iskolából.

Korai azonban az afrikánsz nyelvet és irodalmat temetni, még mindig ez Dél-Afrika harmadik legelterjedtebb anyanyelve, a zulu és a kosza után, jelentősen megelőzve az angolt. Továbbra is funkcionál az 1914-ben alapított Hertzogdíj (Hertzogprys), amelyet a Dél-afrikai Tudományos és Művészeti Akadémia (Suid-Afrikaanse Akademie vir Wetenskap en Kuns) oszt ki minden évben három kategóriában (vers, próza és dráma). A minőségi szempontokat soha nem tudta felülmúlni a politika, így ítélték 1984-ben az apartheid-ellenességét nyíltan vállaló Breyten Breytenbachnak az írói díjat, de ő tiltakozásul visszautasította. Később

³⁴ Etimológiailag az apartheid szó az afrikánsz „külön, különállás, elválasztva” szóból származik, alaptézise, hogy az egyes „fajok”, azaz az eltérő bőrszínű emberek egymástól csak külön képesek fejlődni, a valóságban azonban ez az ideológia a nem privilegizált színesbőrű népesség gátlástalan kizsákmányolását szolgálta.

³⁵ Alex RAWLINGS, „Is Afrikaans in danger of dying out?”, *BBC*, 15th May 2020, <https://www.bbc.com/future/article/20200514-is-afrikaans-in-danger-of-dying-out>.

azonban kétszer is megkapta, 1999-ben és 2008-ban. 2012-ben Adam Small író volt az első nem fehér, aki e kitüntetésben részesült. A demográfiai adottságok miatt sok igazság van abban a véleményben, hogy hosszabb távon az afrikánsz nyelvű irodalom jövője a mára hat millió körülire nőtt „színes”, azaz félvér közösségen múlik.³⁶

Dél-Afrika történelmére és irodalmára mindig is a többnyelvűség volt jellemző. Coetzee maga is sokat fordított például afrikánszra vagy angolra. Az apartheid idején nemcsak az előbbi szenvedett kárt a politika következtében, de sok fekete író is szívesebben választotta az angol nyelvet, mint saját népének nyelvét, ezzel is tiltakozva a hatóságok retribalizációs gyakorlata ellen. Ez ma már lezárt múlt, ilyen stigma a kilenc bantu nyelvet nem korlátozza. Ahogy az egész kontinensre, így Dél-Afrikára is jellemző az irodalmi sokszínűség kavalkádja. Különös szerencse, hogy van magyar kutatója Biernaczky Szilárd személyében. Keresve sem lehetne jobb összefoglalását adni e tárgykörnek nála:

az a különleges és Magyarországon kevéssé ismert művelődéstörténeti, folklorisztikai, történelmi tényanyag, amely az afrikai (és így a zulu, kosza, és persze sok más bantu [...] etnikai csoportnál meglévő) dicsérő költészet (*praise poetry*), illetve e műfaj történeti típusú ága kapcsán az elmúlt másfél száz év során fényre került, a helybeliség és elterjedés, a szűk körben való ismertség és a mind szélesebb körű használat vagy alkalmazás, a szóbeliségtől az írásbeliségig vezető híd, a helyi afrikai nyelvtől (zulu, kosza, szoto, csvana, venda, ndebele, sona stb.) a világirodalom egyik fő nyelvéig (angol) vezető út lehetőségeit világosan kirajzolja elénk.³⁷

Ezekkel a lehetőségekkel élni már alapvetően a következő generációk irodalmárainak és olvasóinak lehetősége és egyben felelőssége is lesz. Így válik teljessé a történelem és az irodalom kapcsolata.

³⁶ Vernon D. JOHNSON, „Coloured South Africans: a middleman minority of another kind”, *Social Identities*, 2016, hozzáférés: 2020.10.30, <http://dx.doi.org/10.1080/13504630.2016.1175930>.

³⁷ BIERNACZKY Szilárd, „A zulu és kosza dicsérő ének (izibongo/iibongo) tegnap és ma”, in *Nemzetek és birodalmak: Diószegi István 80 éves*, szerk. HÁDA Béla, LIGETI Dávid, MAJOROS István, MARUZSA Zoltán és MERÉNYI Krisztina, 55–67 (Budapest: ELTE – Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 2014).